

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXVIII

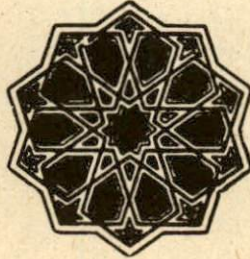

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXVIII

Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

ISBN : 975 - 482 - 446 - 0

ISSN : 1301 - 0522

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Prof. Dr. Hüseyin ATAY <i>İslâm Medeniyetinin Doğuşu, Batışı ve Yeniden Doğması</i>	1
Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>Alman Protestan Kiliseler Günü (Anadolu'dan Bir Müslüman Kadın)</i>	37
Prof. Dr. Hayrani ALTINTAŞ <i>Kur'an ve Estetik</i>	53
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ <i>La Conception Musulmane Du Repentir Et Les Conditions De Sa Validite</i>	91
Prof. Dr. Nesimi YAZICI <i>Osmanlı Son Dönemi Medreselerinde Fen Bilimlerinin Tedrisatı Konusunda Bazı Düşünceler</i>	109
Doç. Dr. Ethem CEBECİOĞLU <i>Seyyid Burhaneddin Muhakkık-ı Tirmizî'nin Bazı Tasavvufî Kavramlara Getirdiği Metaforik Yaklaşımlar</i>	123
Doç. Dr. İrfan AYCAN <i>İslâm Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı</i>	155
Doç. Dr. Mehmet ÖZDEMİR <i>IX. Yüzyıl Endülüsi'nde Zındıklık Suçlamaları</i>	195
Prof. Dr. Hasan HANEFİ (Çev. Doç. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU) <i>Esbâb-ı Nüzûlün Anlamı Nedir?</i>	225
Doç. Dr. Şevki SAKA <i>İrşad Yolu</i>	233
Doç. Dr. Şevki SAKA <i>Alimlerin Emirlere (İdarecilere) Nasihati</i>	249
Yrd. Doç. Dr. Sabri ERDEM <i>Hegel Üzerine</i>	269
Dr. Niyazi AKYÜZ <i>İslâm 'ın İlk Döneminde, Hz. Muhammed'in Tebliğinin Psiko-Sosyal Temelleri</i>	275
Dr. Niyazi AKYÜZ <i>Dinin Mesajının Sosyo-Kültürel Muhtevası ve İslâm</i>	295

Dr. Şaban Ali DÜZGÜN	
<i>Değişim ve Toplumsal Değişim Şartları</i>	309
Dr. Seyfettin ERŞAHİN	
<i>Meşihat-ı İslamiye'den "Diyaseti" ne: Ziya Gökalp'in Şeyhülislam- lık Tasarısı</i>	333
Dr. Recai DOĞAN	
<i>II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi</i>	361
Dr. Mustafa AŞKAR	
<i>Şeyh Bedreddin'in Varidât-ı ve Şeyh Muhyiddin Yavsi'nin Varidât Şerhi Üzerine Bir Değerlendirme</i>	447
Ar. Gör. Durmuş ARIK	
<i>Çuvaşların Din</i>	453
Ar. Gör. Mahfuz SÖYLEMEZ	
<i>İlk Harici Devlet: Rüstemi'ler (160-297/777-909)</i>	457

MEŞİHAT-I İSLAMİYE'DEN "DİYANET RİYASETİ"NE (ZİYA GÖKALP'İN ŞEYHÜLİSLAMLIK TASARISI)

Dr. Seyfettin ERŞAHİN

"Şeyhülislam Efendi'ye tenbih: Devletimizin devamı için dua edip, memur olduğu fetva işleri ki din u devlet u ümmet-i Muhammed işleridir, bir hoş dikkat edip, alimlere ait olan halleri arz ede..."

(Koçi Bey Risalesi)

Giriş

Genel olarak, "erkân-ı erbaa" olarak da adlandırılan ve birbirini tamamlayan "Seyfiye", "İlmiye", "Mülkiye" ve "Kalemiye" sınıflarının Osmanlı Devleti'ni ayakta tutan unsurlar olduğu vurgulanagelmiştir¹. Bunlardan ilmiye sınıfı en faal ve nüfuzlularından idi. Her ne kadar esas konumuz ilmiye sınıfının tarihini ele almak değilse de konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağı ümidiyle bu sınıfı ana hatlarıyla tanıtmak ve faaliyet alanlarını göstermek istiyoruz.

Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfının teşkilatlandığı kuruma Şeyhülislamlık (Bab-ı Fetva veya Meşihat-ı İslamiye), başındaki şahsa da Şeyhülislam denirdi. Bu teşkilatta sadece ilimle uğraşan alimler yanında herhangi bir dini görevle yükümlü müftü, kadı, müderris, vaiz, imam, hatip ve ders-i âmlar da bulunurdu. Hatta nakibu'l-eşraflik ve meşayih de bu teşkilatın çatısı altında toplanmıştı.

Şüphesiz ilmiye teşkilatının Osmanlılardan önceki İslam devletlerinden intikal eden unsurları vardı. İslam devletlerindeki "*kadi'l-kudât*" ve ona bağlı kaza ve fetva örgütleri Osmanlı şeyhülislamlığının prototipleri sayılabilir.

1. Osmanlı yönetim sisteminde seyfiye: askeri sınıfa, mülkiye: idari sınıfa, kalemiye: kalem zabıtlıklarına ve diğer kalem mansıplarına memur olan sınıfa denirdi. Fazla bilgi için bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netayicu'l-Vukuat*, nşr. N.Çağatay, T.T.K. Yay. Ank. 1979, C.I-II, s. 292-293.

Osmanlı uleması, şeriatın yorumcuları ve uygulayıcıları olarak, kendisinin şer'i bir yönetim yapısına dayandığını ilan eden Osmanlı Devletinde ve toplum hayatında çok önemli bir yer işgal ediyordu. Ulema, bir bakıma, imtiyazlı bir sınıftı. Zira vergilendirmeden ve askerlikten muaf tırlar. Hatta, alim sıfatı ile idam bile edilemezlerdi. Eğer idam edilecek olsalar, önce alimlik sıfatından sıyrılır, ulema kütük defterlerinden ismi silinir, sonra hüküm infaz edilirdi. Mülkleri devletçe müsadere edilemezdi. Vakıfların hemen tamamını ellerinde tuttuklarından ekonomik durumu da iyiydi.²

Osmanlı Devletinde "Şeyhülislam" ünvanının ne zaman kullanılmaya başlandığı kesin olarak bilinmemekle beraber *Fatih Kanunnâmesinde* "Ve Şeyhülislam ulemanın reisidir" ifadesi görülmektedir.³ İlk Şeyhülislam, bazı araştırmacılara göre *Molla Fenari* (1424-1431)'dir.⁴ Osmanlı Devletinde, ilk dönemlerde, şeyhülislam, önem bakımından kazaskerlerden sonra geliyordu. Ancak, sonraları bu makama gelen büyük alimlerden Zenbilli Ali Cemalî Efendi (ö. 1525), İbn Kemal (ö. 1534) ve Ebussud Efendi (ö. 1574) gibi zevat şeyhülislamlığın itibarını ve önemini artırmışlardır. İlk zamanlarda müftü ve müderrisler gibi ilmiye teşkilatı mensuplarının tayini sadrazamın elinde iken, Ebussud Efendi zamanında 1574 tarihinde sadrazamların cahil olmaları sebep gösterilerek bu iş şeyhülislamlara bırakıldı. Söz konusu tarihten itibaren kazaskerlerin, kadıların, müftülerin, imamların, hatiplerin ve bazı meşayihin (past-nişin) tayinleri sadrazamca yapılan haksızlıkları önlemek gerekçesiyle şeyhülislamlığa verildi.⁵

Şeyhülislamlığın öneminin artmasına paralel olarak imtiyazları ve nüfuzu da artmıştır. Şeyhülislam, sadrazamla eşit rütbede tutulmuştur. Bayramlaşma merasimlerinde Şeyhülislam huzura girdiğinde Padişah, onu bir iki adım ilerleyerek ayakta karşıladı. Bir veliaht padişah olup tahta çıktığında Eyüp Sultan'da düzenlenen Kılıç Kuşanma merasiminde kılıcı Şeyhülislam kuşandırır. Razaman'ın 26. günü sadrazamın, Şeyhülislamın iftar sofrasına gelmesi de onun nüfuzunun gücünü ve devlet protokolündeki yerini gösteren uygulamalardandır.⁶

Şeyhülislam, teoride sultanı bile indirme yetkisine sahipti. Vereceği bir fetva ile sultanın yöneticilik kabiliyet ve ehliyetini kaybettiğini veya taşımadığını ilan ederek onu tahttan indirebilirdi. Zira sultanın üzerinde

2. Richard L. Chambers, "Ottoman Ulema and the Tanzimat" *Scholars, Saints and Sufis*, ed. N.R.Keddie, Üni. of California Press, Berkeley, 1972, s.33.
3. Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, Kayhan Yay. İst. 1991, s.158-8 n.
4. Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislamlarının Teracim-i Ahvali", *İlmiye Salnamesi*, İst. 1334, s.322.
5. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, III. Baskı, Ank. 1988, s.177-80.
6. Uzunçarşılı, a.g.e., s.178.

şeriat vardı. Şeriatın yorumcuları ise şeyhülislam ve onu teşkilatındaki ulema idi. Fakat pratikte, tabii ki, bulunduğu mevkie sultan tarafından getirilen, dolayısıyla sultanın bir memuru olan Şeyhülislam, oturduğu makamdan azledebileceğini düşünerek hareket etmek zorunda idi. Bu bakımdan dirayetli sultanlar zamanında böyle bir uygulama gözülmezken dirayetsizler başa geçtiğinde şeyhülislamlar defalarca hal fetvaları vermişlerdir.

Sultanın, savaş ilanı dahil her türlü tasarrufunu şeriat adına denetleme ve tecviz etme yetkisine sahip olan şeyhülislam, fetvalarını siyasi olarak da kullanılabiliyordu. Bu tutum, bir İslâm devletinde meselelerin İslam kurallarına uygun olup olmadığının bir gelenek olması yanında, sultanların, geleneğin ötesinde, politikalarını halkın gözünde merulaştırma ve neticelerinin sorumluluğunu başkalarıyla paylaşma düşüncesinin bir sonucu da olabilir.⁷ Sözelimi, *Yavuz Sultan Selim'in* (1512-1520) Şah İsmail ve Alevilerle ilgili politika ve tasarrufları, zamanın Şeyhülislamı *İbn-i Kemal* tarafından verilen fetvalarla meşrulaştırılmıştır. Bu fetvalar, araştırmacıların kanaatine göre dini olmaktan çok siyasi içeriklidir.⁸ XVII ve XVIII. yüzyıllara gelindiğinde, genel manada, zaman zaman yönetimi tamamen kontrolünde tutan Şeyhülislamlara rastlıyoruz. Öyle ki, şeyhülislamların fetvası veya oluru alınmadan sadrazam dahil devletin ileri gelen bürokratları bile tayin edilemiyordu.⁹

Klasik dönem İslâm toplumlarında olduğu gibi Osmanlılarda da ilmiye sınıfının başlıca üç faaliyet alanı vardı: 1. *İfta* (fetva verme), 2. *Kaza* (yargı), 3. *Tedris* (eğitim-öğretim). Şimdi bu üç görevi ifa ettikleri kurumları kısaca tarihi seyir içinde ele alalım.

a- Yönetimin İştışarı Meclislerinde Ulema

Geleneksel Osmanlı sisteminde ulema, yönetimde karar mekanizmalarında söz sahibi idi. Şeyhülislamlık tam olarak şekillenmeden önce ka-

7. H.A.R. Gibb, H.Bowen, *Islamic Society and the West*, Oxford Üni, London, 1957, c.II, part II, s.85; Tanzimatın başlarında İstanbul'da bulunan Fransız yazar bu konuda şunları kaydetmektedir: "Şeyhülislam yasama gücünü o kadar paylaşır ki, Sultanın iradelerinin geçerli olabilmesi için onun fetvası gereklidir. Fakat şimdilerde bir zamanların önünde durulmaz fetvaları tamamen bir formalite haline geldi" M.A.Ubicini, *Letters on Turkey*, London, 1856, c.I, s.35; Şeyhülislamın klasik dönemde siyasi gücün için ayrıca bkz. Ricaut, *Türklerin Siyasi Düsturları*, haz. M. Reşat Uzmen, İst. s.167-170.
8. Fazla bilgi için bkz. Sabri Hizmetli, "Mezhepler Tarihi Yönünden Kemalpaşazade'nin Görüşleri", *Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu* (26-29 Haziran 1985) Ankara, 1986, s. 123-139.
9. Bu yüzyıllardaki Şeyhülislam ve ulemanın siyasi faaliyetleri için bkz. F.M. Sabra, *Feyzullah Efendi: An Ottoman Şeyhülislam* (Ph. D) Princeton Uni. 1966; C. M. Zilfi, *The Ottoman Ulema: 1703-1839 and The Route to Great Mollaship*, (Ph.D) The Uni. of Chicago 1976).

diaskerler, ulemanın başkanı olarak devletin önemli işlerinin tartışıldığı istişare ve karar meclisi olan Divan-ı Humayun üyesi idiler. Divan'da ele alınan konuların şer'i yönünü izah ederlerdi. XVIII. yüzyıla kadar bu toplantılara, ancak olağanüstü durumlarda çağrılan şeyhülislam, söz konusu tarihten sonra ise düzenli olarak katılmaya başladı.¹⁰

b- Adli Sistemde Ulema

Osmanlı adli sistemi büyük ölçüde ulemanın elinde idi. Adli teşkilat mensupları kadıaskerler, kadılar ve onların emrinde çalışanlardan oluşuyordu. İstanbul'da oturan Rumeli ve Anadolu Kadıaskerlerinden sonra taşra teşkilatının baş sorumluları kadılardı. Osmanlı toplum ve yönetim yapısında kadının geniş bir faaliyet ve yetki alanı vardı. Yargı görevi yanında, noterlik, vakıfların, tüccar ve esnaf loncalarının ve ictimai ahlâk ve nizamın korunmasından sorumlu ihtisab teşkilatının kontrolü de onda idi. Ayrıca vali veya kaymakamın istişare meclisinde de bulunurdu.

Tanzimattan önce, hukuk, ceza, ticaret ve diğer davalar ile müslim ve gayr-i müslim arasındaki davalara tercüman vasıtasıyla kadılar tarafından bakılırdı.¹¹ Bir çeşit temyiz mahkemesi niteliğinde olan "huzur mura-fası" 1838'e kadar Rumeli ve Anadolu Kasaskerleri ile İstanbul kadısı tarafından Sadrazamın huzurunda yapılırdı. Bu tarihte yapılan bir düzenleme ile Şeyhülislamın huzurunda yapılması kanun haline geldi.¹²

c- Eğitim Sisteminde Ulema

Kuruluşundan XVIII. yüzyılın sonuna kadar Osmanlılarda yaygın ve örgün eğitimin tamamına yakını İslâmî idi. Mekteplerin esas hedefi çocuklara Kur'an okumayı ve ilmihal bilgilerini öğretmekti. Medreseler ise orta ve yüksek seviyede eğitim veren kurumlardı. Müderrisler kendilerince yorumlanmış İslâmî öğrencilerine talim ettirirken imam, hatip ve vaizler, en az haftada bir kez Cuma günü, halka hitap etme imkanına sahiptiler.

Sistemin tamamının kontrolünün Şeyhülislamlığın elinde olduğu düşünülürse bu durumun halk üzerindeki etkinliğini kolayca anlaşılır. Bu günkü anlamda medianın olmadığı o dönemlerde "sözlü basın" diyebileceğimiz bir fonksiyonla halkı yönlendirerek "kamuoyu" oluşturmada ve resmi politikaları kitlelere benimsetmede ulema tek mercii idi. Geliştirilen politikalar müftünün fetvasıyla meşrulaştırılıp din görevlileri tarafından halka sunulduğunda başarı şansının yüksek olacağı muhakkaktı.

10. İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, T.O.D.A.İ.E. Yay. Ank. 1979, s.147-149, 165.

11. Ebu'l-Ula Mardin, "Kadı", *İslâm Ansiklopedisi*, c.VI, s.45.

12. M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İst. 1983, c. I, s.865. E.Z.Karal, *Osmanlı Tarihi*, IV. baskı, Ank. 1988, c. VII, s.138.

Özetlemek gerekirse, yenileşme hareketlerinin hızlı bir şekilde başladığı XIX. yüzyıla girerken, Şeyhülislamlık, siyasi, sosyal ve kültürel hayatta hissedilir bir etkinliğe sahipti. Hatta özellikle eğitimde ve adliye-
de tek söz sahibi ulema idi.

I- Islahat Çağında Şeyhülislamlık

XIX, yüzyıldaki Osmanlı ıslahat hareketleri çerçevesinde Şeyhülislamlığın ve ulemanın devlet ve millet üzerindeki nüfuzu kademeli olarak azaltıldı. II. Mahmud (1808-1839) devrinden itibaren ilmiye sınıfı her alanda kan kaybetmeye başladı. Bu süreç Türkiye Cumhuriyeti dönemine kadar devam etti.

a. Mahmud Dönemi (1808-1839)

Tanzimat'ın hazırlık dönemi olarak kabul edilen bu dönemde ulemanın gücünün ve nüfuzunun kırılmasını dört maddede özetlemek mümkündür.

1- Ulema, zaman zaman Yeniçerilerle işbirliği yaparak Sultanın veya idarenin tasarruflarına karşı tavır koyabiliyordu. Söz gelişi ulema Kabakçı Mustafa ile işbirliğine girmiş, 1807'de verilen hal fetvasıyla III. Selim tahttan indirilmiş ve kısa bir süre sonra II. Mahmud tahta çıkmıştı. II. Mahmud ilk başta ulema ile iyi ilişkiler kurarak onların desteğiyle 1826'da Yeniçerileri ortadan kaldırdı. Fakat ulema bu yanlış siyasetiyle bastığı dahı kesmiş oluyordu. Artık, kendi yorumlarına göre yanlış görse-
ler de askeri destekleri olmadığından devlet hayatında eskisi gibi belirleyici olamayacaklardı.

2. Şeyhülislamlık sadrazamlıktan daha geniş idari muhtariyete sahipti. Bu durumda Sultan için zaman zaman problem doğuruyordu. II. Mahmud, ulemanın Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasına olan yardımlarına bir şükran nişanesi olarak Yeniçeri Ağasının Süleymaniye Camii yanındaki sarayını Şeyhülislamlığa tahsis ederken ulema devlet bürokrasinin bir parçası haline geliyordu. Bundan böyle da sıradan devlet memurları olmuşlardı.

3. II. Mahmud'un iç ve dış sorunların üstesinden gelmek için paraya ihtiyacı vardı. Yapılan savaşlar Mısır ve Yunanistan gibi iki büyük eyaletin kaybı ekonomiyi çok zor duruma sokmuştu. Buna karşılık yeni ıslahatın yapılabilmesi için ise daha çok para gerekiyordu. Vergilerin artırılması kitlelerin daha çok memnuniyetsizliklerine sebep olacağından, II. Mahmud için en makul ve problemsiz gelir kaynağı vakıflardı. Nitekim bir Evkaf Nezareti kurularak vakıfların gelirlerinin bir kısmına el konmakla ulemanın ekonomik kaynaklarından en önemlisi ellerinden alınmış oluyordu.

4. Bu dönemde ulemanın nüfuzunu ve gücünü kıran gelişmelerden biri de eğitim alanında oldu. Tamamen ulemanın tekelinde olan geleneksel eğitime alternatif kurumlar ortaya çıkmaya başladı. Başta askeri ve idari elemanlar yetiştirmek için medreseler dışında okullar açıldı. İlaveten 1833'te adetâ bir aydın okulu görevi üstlenen *Tercüme Odası* kuruldu. Bu okulların ulema için tehlikesi sadece eğitimde başkalarının da söz sahibi olmasıyla sınırlı kalmıyordu. Artık, ulemanın dizinin dibine oturmayan, onların rahlesinden geçmeyen bir aydınlar sınıfı oluşuyordu. Ülkenin idari, askeri ve kültürel hayatında etkili olacak olan bu sınıfın bir gün gelip ulemaya rakip olacağı da muhakkak görünüyordu.¹³

b. Tanzimat Dönemi (1839-1876)

Bu dönemde de Şeyhülislamlığın faaliyet alanları ve fonksiyonlarını sınırlandırma politikasına devam edildi. Tanzimat dönemi reformları geleneksel adli sistemde ciddi değişikliklere yol açtı. Devletin yönetiminin yeni yetiştirilen bürokratlara verilmesi veya onların daha fazla istihdam edilmeleri merkezde olduğu gibi taşrada da dengelerin değişmesine sebep oldu. Yeni getirilen idari yapıda illerde ve ilçelerde kadılar eskisi kadar söz sahibi değillerdi.¹⁴

Daha önemlisi bu dönemde hukuk alanında yapılan reformlar ve adliye teşkilatında meydana gelen değişiklikler ulemanın otoritesini ciddi şekilde sarsıyordu. Bu gelişmelerden en önemlileri şunlardı: 1840 tarihli *Ceza Kanunu*, 1850 tarihli *Ticaret Kanunu*, 1863 tarihli *Deniz Ticaret Kanunu* ve 1869-1876 yılları arasında *Mecelle*. Buna paralel olarak II. Mahmud zamanında kurulan *Meclis-i Vâlây-ı Adliyye* 1868 de *Divan-ı Ahkâm-ı Adliye* ve *Şuray-ı Devlet* (Danıştay) adlarıyla iki ayrı daireye bölündü.

Şuray-ı Devlet'in kurulmasıyla Şeyhülislamlık kazaî fonksiyonlarının bir kısmını kaybetti. *Şuray-ı Devlet*'in yetkileri şunlardı:

1. Her çeşit kanun ve nizamnâme tasarılarını incelemek ve hazırlamak,
2. Mülki davalar hakkında yetkisi çerçevesinde kararlar vermek,
3. Mülki ve adli makamlar arasındaki ihtilafların merciini tayin etmek,
4. Memurlar hakkında soruşturma açmak ve yargılamak,

13. Chambers, a.g.m., s. 35-36.

14. David Kuser, "The Place of the Ulema In the Ottoman Empire During the Age of Reform (1839-1918)" *TURCICA*, XIX. 1987, 59.

5. Padişah ve Bab-ı Âli tarafından sorulan meseleler hakkında görüş bildirmek.

Bu tür yetkileri haiz bir kurumun 41 üyesinden 13 ünün gayr-i müslim olması¹⁵ ulemanın tepkisine sebep olmuşsa da kurumun faaliyetlerinin devamı önlenememiştir.

Bu dönemde Şeyhülislamlığın kazâî faaliyetlerini sınırlandıran gelişmelerden birisi de Avrupalıların davalarına bakmak için 1869 da kurulan *Nizamiye Mahkemeleri* idi. Bu mahkemelerin görevleri ile ilgili İrade-i Seniyye'ye dayanan 24 C. Ahir 1305/1887 tarihli tezkire-i sâmiye kadıların faaliyetlerinin ne kadar daraltıldığını açıkça ortaya koymaktadır. Şöyle ki:

"Şer'an fasıl ve hasmî icab eden deâviden talak ve nikah ve nafaka ve hidâne ve hürriyet ve rıkkıyet ve kısas ve diyet ve erş ve gurra ve hürmet-i adil ve kasame ve gaib ve mefkut ve vaziyet ve miras davaları mehakim-i şer'iyede ve ticaret ve ceza ve biladevir güzeşte ve nizamen lazım gelen zarar ve ziyan ve iltizam bedalâtı ile konturato (anlaşmaya dayalı) davaları dahi mehakim-i nizamiyede fasıl ve rü'yet ve bunlardan maadası tarafeyn razı oldukları halde mehakim-i şer'iyede ve olmadıkları surette mehakim-i nizamiyede rü'yet edilecektir."¹⁶

Şer'i mahkemeler dışında kurulan bu mahkemelerin kuruluşu da ulema tarafından itiraz ve tepkiyle karşılandı. Fakat bu tür tepkilere yine onların sınıfından olan *Ahmet Cevdet Paşa* tarafından cevap verildi. O'na göre bu tür mahkemelerin kurulması şer'i bakımdan caizdi.¹⁷

Tanzimatın sonlarına doğru Osmanlı adliye teşkilatı şu kurumlarca paylaşılıyordu:

1- Şeyhülislamlık (Şer'i mahkemeler)

2- Adliye Nazırlığı (Şuray-ı Devlet, Temyiz Mahkemeleri, Nizamiye Mahkemeleri)

3- Ticaret Nazırlığı (Ticaret Mahkemeleri)¹⁸

Şeyhülislamlık, Tanzimat döneminde, eğitim alanındaki tekeline de bırakmak zorunda kaldı. Eskiden olduğu gibi medreseler bu kuruma bağlı olmasına rağmen, Batı usulü kurulan devlet okulları ve azınlıkların eğitim kurumları tamamen ulemanın kontrolü dışında idi.

15. Karal, a.g.e., s. 147.

16. Mardin, a.g.m. s.45.

17. Karal, a.g.e., s.170.

18. İbid, s. 179.

Geleneksel eğitiminin belli bir düzen içerisinde geliştirip yönetilmesi için 27 Receb 1262/1846 tarihinde "Meclis-i Maarif-i Muvakkat" kurulmuştu. Bu meclis daha sonra 1857 yılında Maarif Nezareti'ne dönüştü. 24 Cemaziyevvel 1286/1869 da yayınlanan "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi" eğitim sistemini yeniden düzenledi. Bu nizamname ile ilk eğitim belli oranda mecburi tutuldu.¹⁹

Bir yandan yeni okullar açılırken, diğer yandan bu okullar için yapılan müfredatlarda ulemanın oldukça yabancı olduğu bilimlere yer veriliyordu. Bu gelişmeler de ulemanın eğitimdeki hakimiyetine bir darbe idi.

Kısaca, Tanzimat döneminde, Meşihat-ı İslâmiye'nin yetki ve sorumlulukları şunlardı:

1. Eskiden olduğu gibi fetva makamı,
2. Heyet-i Vukela üyesi olarak siyasi konularda söz sahibi,
3. Mehakim-i Şer'iyenin kendisine bağlı olduğu kurum
4. Eğitim teşkilatında sadece medreselerden sorumlu.

c- I. Meşrutiyet ve II. Abdülhamid Dönemi (1876-1907)

Bu dönemde de Şeyhülislamlık açısından yeni gelişmeler oldu. Her ne kadar Mithat Paşa'nın hazırladığı Kanun-ı Esasi tasarısında devletin resmi dini ve Meşihat-ı İslâmiye'ye yer verilmek istenmemişse de bu tasarı kabul görmemiştir. Sonuçta, 1876 Kanun-ı Esasîsi devletin resmi dinini İslâm olarak ifade ederken, şeyhülislamlığın da daha önceki nezaret statüsünü koruyarak kabinede yer vermiştir. Yine aynı Kanun-ı Esasî, şeyhülislamın tayinini doğrudan Sultana bırakıyordu. Bu dönemde Meşihat-ı İslâmiye'nin teşkilat yapısında gelişmeler olmuşsa da üç temel fonksiyonu olan ifta, kaza ve tedris'i etkilememiştir.²⁰

Bu dönemde Şeyhülislamlık açısından en önemli gelişmelerden birisi söz konusu kurumun kısa bir süre için kabineden çıkarılmasıdır. *Ahmet Vefik Paşa* (1 Safer 1295-15 Rebi 1295/14 Şubat 1878-18 Nisan 1878) sedareti döneminde şeyhülislamlığı vukela heyetinin başında saymasına rağmen şeyhülislam *Üryanizâde Ahmed Es'ad Efendi*'ye bir memur göndererek kabine toplantılarına gelmemesini söylemiştir. Fakat ondan sonra sadarete gelen sadrazam şeyhülislamı yine kabine toplantılarına çağırmıştır.²¹

19. Bu kanun ve nizamnameler için bkz. *Millî Eğitimle İlgili Mevzuat* (1857-1923), derleyen Reşat Özalp, Millî Eğitimi Basımevi, İst. 1982; Faik Reşat Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ank. 1964, s.19-38.

20. Bu dönemde Şeyhülislamlıkta meydana gelen değişiklikler için bkz. Sadık Erarslan, *Şeyhülislamlık Kurumu ve Ceride-i İlmiye*, (basılmamış master tezi) Ank. 1989, s.53-57.

21. Karal, a.g.e., c.VIII, s.304.

d- II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanıyla Osmanlı Devletinde yenileşme veya batılılaşma hareketleri daha da hızlandı. Kanun-ı Esasi'de yapılan değişikliklerden şeyhülislamlık, başlangıçta, statü ve faaliyetleri bakımından fazla etkilenmedi. Teoride Osmanlı Devleti yine bir islam devleti idi ve kanunları esasta şeriata dayanıyordu. Dolayısıyla şeyhülislamlık şeriat adına idari tasarrufları, sınırlı da olsa, denetleme hakkına sahipti.

II. Meşrutiyet ülkeye, siyasi, fikri, kültürel, sosyal her sahada bir hareketlilik getirmişti. Ancak, bir yandan bu başdöndürücü hızdaki gelişmelerden endişe duyan kişi ve kuruluşlar şeyhülislamlığı göreve çağırırken, diğer yandan gelişmelerin yavaş gittiğini ve bunun sebebinin de Şeyhülislamlık ve ulema olduğunu söyleyen kişi ve kuruluşlar ise bunların gücünün kırılmasını istiyorlardı.

Şeyhülislamlığın bazı faaliyetleri Batıcılar tarafından müsamaha olunamaz görülüyordu. Söz gelimi, *Meşihat*'a bağlı *Tetkikat-ı Müellefat Heyeti* Hollanda'lı müsteşrik Dr. Dozy'nin *Abdullah Cevdet* tarafından *Tarih-i İslâmiyet* adıyla Türkçeye çevrilen eseri²² ve bir Türkçe Kur'an tercümesini²³ yasaklamıştı. Ne varki, bu tür tasarruflar ülkenin fikir hayatına müdahale olarak telakki ediliyordu.²⁴ Bu grubu rahatsız eden bir başka uygulama da şu idi: Şeyhülislam kabinesinin bir üyesi olarak yürütme gücüne sahipti. Yürütme gücüne ilâveten şöyle bir yasama gücü kullanıyordu: Fakihlerce ihtilaf edilen bir meselede Şeyhülislamlığın tefsir ve tercihi mecliste hiç görüşülmeden doğrudan halifenin tasdiki ile kanun hükmünü alıyordu.²⁵

Buna karşılık muhafazakar matbuat Şeyhülislamlığı daha çok müdahaleye, çağırıyordu. Bu dönemin etkili dergilerinden *Sırat-ı Mustakim* ve *Beyanü'l-Hak* gibi yayın organlarında bu açıkça görülmektedir. Söz gelimi, *Beyanü'l-Hak*'ta *Ahmet Şirani* imzasıyla 1330 da çıkan "*Şeyhülislamların Vezâifi Cümlesinden*" adlı makalede "*Şeyhülislam Efendi'nin birinci vazifesinin ahkam-ı şer'iyye ve edeb-İ İslâmiyeyi muhafaza etmek ve tedrisat-ı diniyeyi teftiş ve nezareti altında bulundurmaktır*" olduğu vurgulanıyordu.²⁶ Makale sahibi, okullarda dini tedrisatın tahdit ve tahfif edilmesi girişimlerine karşı Meşihat Makamı'nın kayıtsız kalmasından şikâyetle göreve çağırıyordu.²⁷

22. İstanbul'da iki cilt halinde 750 sayfa olarak 1908'de basıldı.

23. Büyük bir ihtimalle bu tercüme Cemil Said'in Kur'an-ı Kerim Tercümesidir. İkinci Baskısı 1925'te yapılan tercüme 720 sayfadır.

24. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s. 450-51.

25. İbid

26. *Beyanü'l-Hak*, Sayı 142, s.2541

27. İbid

II. Meşrutiyet döneminde hızlı Batılılaşma ve hürriyetinin getirdiği bir başıbozukluk ta gözleniyordu. Muhafazakarların nokta-i nazarından toplum ahlakını ve hayatını tehdit eden hatt-ı hareketler vardı. Bu gelişmeler karşısında da kayıtsız kalmakla suçladığı Şeyhülislama, Ahmed Şirani adigeçen makalesinde şöyle sesleniyordu:

“Hürriyeti, başıboş ve yularsız olarak salıverilmiş beyahimin hürriyeti gibi telakki eden bir takım efkâr-ı faside ashabının ahkam-ı diniye ve adab-ı islamiye’ye karşı liva-ı isyanı set ettikleri görülmekte ve bu gibilerin adedi gün geçtikçe çoğalmaktadır. Efkâr-ı şahsiyelerini ketm-i ihfa etselerdi ne kimse bir şey söylerdi, ne de ben bunu yazmaya mecbur olurudum. Halbuki iş böyle değil. Zehirlerini alenen her yerde saçıyorlar ve bir çok şaban-ı islâmiye’nin efkar ve itikadlarını ifsad ediyorlar. İfsad ve idlâl çok mukabilinde ikaz ve irşad yok. Bu ne haldir bilemem.”²⁸

Bu tür hareketlerin Daru’l-Hilafe’de vuku bulmasının dışardaki Müslümanları da hayal kırıklığına uğrattığını söyleyerek Meşihat Makamı’na görevini hatırlatıyordu:

“Şeyhülislam Efendiler, bu cihetleri nazar-ı dikkate alarak ona göre tedbir ittihaz eylemelidirler. Gerek dahilde gerek hariçteki Müslümanlar hasebu’l-vekâle Şeyhülislam Efendileri Din-i Celil-i İslâm’ın reisi ve hamisi addeylediklerinden onları muahaze ediyorlar ki pek doğrudur. Hele Ramazan-ı Şeriflerde. bila haya ve bila perva naks-ı siyam edenler çoğaldı.”²⁹

II. Meşrutiyet döneminde Şeyhülislamlığın denetimindeki medreselerle ilgili faaliyetler de vardı. Batıcılar medreselerin artık fonksiyonel ömrünü ve zamanını tamamladığı dolayısıyla kapatılması gerektiğini ileri sürüyorlardı. Bu tür tenkitler karşısında bir süredir devam eden medreselerin ıslahı çalışmalarına hız verildi. Bu ıslah çalışmalarının hedefi medreseleri günün ihtiyaçlarına cevap verebilecek düzeye getirmektir. Ancak kaydedilmesi gereken şu ki bütün bu ıslah programları ile medreseler laik eğitim kurumları haline sokulmak isteniyordu.³⁰ buna ilâveten özellikle din görevlisi yetiştirmek için açılan medreseler de Şeyhülislamlığa değil, istihdam alanlarını elinde bulunduran *Evkaf-ı Humayun Nezaretine* bağlanmışlardı.³¹ Böylesine bir eğilim Şeyhülislamlığın eğitim sistemindeki nüfuzunu büyük ölçüde azaltıyordu.

28. İbid

29. İbid

30. Bu dönem tartışmaları ve medreselerde yapılan ıslahat için bkz. Hüseyin Atay “1914 Medrese Düzeni” *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, V. 1982, s.23-54.

31. Fazla bilgi için bkz. İbrahim Ateş, “Evkaf-ı Humayun Nezaretince Açılan İlk Yüksek Vaiz Okulu: Medresetü’l-Vaizin” *Diyanet Dergisi*, c. 24, s.4 (1988) s.25-40. Nesimi Yazıcı, “Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Diyanet Dergisi*, c. 27, s.4 (1991) s.55-123.

Basında sık sık Şeyhülislamlığın statü ve fonksiyonları ile ilgili yazılar çıkıyordu. Sözelimi, *Mizan* gazetesinin 76. sayısında (1909) "*Şeyhülislam Meclis-i Mebusana Gelmeli mi, Gelmemeli mi?*" adıyla yayınlanan makalede, Şeyhülislamın kabine üyesi olamayacağı, dolayısıyla da Meclis-i Mebusan'a gelemeyeceği ileri sürülüyordu. Makale sahibi, şimdilik kaydıyla, sadece Halife'nin vekili ve İslâm cemaatinin başkanı olarak geçici olarak kabinede bulunabileceği sınırlamasını getiriyordu. Daha açığıcası umur-u kaza ve mahakim-i şer'iyenin tamamen Adliye Nezaretine bağlanması ile Daire-i Meşihat'a hükümet işlerinden el çektirilecek bu durumda da kabineye katılmasına ve Meclis-i Mebusan'a gelmesine lüzum kalmayacaktı.³²

Bu görüşleri tenkit etmek için kaleme aldığı makalesinde *Küçük Hamdi*³³ böyle bir teklifin zararlarını göstermeye çalışır. İlk olarak, İslâmiyette ruhaniyet olmadığını dolayısıyla kendini dünyevi işlerden tecrid etmiş dini bir sınıfın bulunmadığını aklî ve nakli delilleriyle ortaya koyar. Yazara göre Osmanlı Devlet teşkilatındaki şeyhülislam Hulefa-i Raşidin, Emeviler, Abbasiler ve Selçuklular devrindeki kadı'l-kudat ve müftü'l-enam'dan başkası değildirler. Küçük Hamdi son yarım yüzyılda Meşihat Makamı'nın yetki ve faaliyet alanlarının daraltılmasından yakınıyordu. Zira, medreselerde fen derslerinin kaldırılmasından dolayı bilahare bu derslerin okutulduğu okullar açılmış ve yeni kurulan Maarif Nezaretine bağlanmıştı. Meşihata ise sadece medreseler ve mekteb-i nüvvab kalmıştı. Şeyhülislamlığın kazaî yetkilerinin bir kısmının alınması ile ilgili olarak gösterdiği sebep ise Nizamiye Mahkemelerinin kuruluşu idi.³⁴

Öyle görünüyor ki, Meşihat-ı İslâmiye'ye karşı yöneltilen tenkitlere karşı muhafazakar kanat bu kurumun ıslahına dair bir takım projeler üretiyordu. Dönemin İslâmcılarının önde gelen isimlerinden *Mustafa Sabri Efendi*'nin başkanlığında bir grup ulemanın kurduğu *Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye*'nin yayın organı *Beyanü'l-Hak*'ta yine aynı cemiyetin *Hükkam-ı Şer'i* (Şeriat Mahkemeleri Hakimleri) grubu *Meşihat Makamı*'nın ıslahı ile ilgili bir layiha yayınladı. Meclis-i Mebusan'a verildiği bildirilen bu layihada ülkede son yıllarda meydana gelen gelişmeler göz önünde bulundurularak Şeyhülislamlığın, eski yapısı çok ufak değişikliklerle korunarak daha fonksiyonel hale getirilmesi isteniyordu.³⁵

32. Bu özet Küçük Hamdi'nin (Elmalılı) "İslamiyet ve Hilafet ve Meşihat-ı İslamiye", *Beyanü'l-Hak*, sayı. 22 (1327/1909) s.511 adlı makalesinden alınmıştır.

33. Bkz. 33. dipnot.

34. Küçük Hamdi, a.g.m. s.511-514.

35. "Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye'nin Hükkam-ı Şer'i Kısmı Tarafından Mebusan-ı Kiram'a Takdim Olunan Layiha", *Beyanü'l-Hak*, sayı. 28-29-31-32-33-34-(1327/1909).

İstanbul basını, Şeyhülislamlık kurumun ıslahı konusuyla uzun yıllar meşgul olmuş görünüyor. Tanin gazetesinin 31 Teşrin-i Evvel ve 1 Teşrin-i Sani 1916 tarihli sayılarında bu kurumun yeniden teşkilatlandırılması yönünde yazılar çıkıyordu. Bu yazılarda bir zamanlar Tanzimatçıların düşmüş oldukları hatalardan kurtulmak için Meşihat-ı İslâmiye'nin sadece dini meselelerle meşgul bir daire haline getirilmesinin gerekliği vurgulanıyordu.³⁶

XIX. yüzyılın başından beri planlı ve programlı bir şekilde devlet politikası haline getirilerek yürütülen Batılılaşma çabaları neredeyse bir yüzyılı doldurmasına rağmen kimilerine göre hala istenilen seviyeye gilememişti. Bu girişimlerin tamamının iyi niyetle Osmanlı Devletini yokolmaktan kurtarmak ve tekrar hayatıyet vermek olduğu ileri sürülüyordu. II. Meşrutıyet döneminde, Osmanlıyı bulunduğu kötü durumdan kurtarmak için fiirleriyle ortaya çıkan üç akım görölüyor: *İslâmıcılık, Türkçülük ve Batıcılık*.

Tabiidir ki bu üç akımın din konusu dahil farklı fikirleri vardı. Biz burada bunların ayrıntılarına girecek değiliz. Bu gruplar içinde Türkçüler, iktidardaki İttihad ve Terakki Fırkası'nın desteğiyle fikirlerini uygulama safhasına koyma imkânı buldular. Bu grubun dini kurumların ıslahı ile ilgili genel kanaatı şu idi: Şeyhülislam kabinenin bir üyesi olarak bulunduğu, şer'î mahkemeleri elinde tuttuğu, eğitim kurumlarının bir kısmı olan medreseleri yönettiği ve dahası bazı alanlarda yasama gücünü kullandığı müddetçe dini kurumlar ve din sahasında ciddi bir ıslahattan ve bir adım ötesi laikleşmeden söz edilemezdi.

Başta da dediğimiz gibi, işte bu araştırmada milliyetçilerin ve İttihad ve Terakki'nin en önemli ideologlarından Ziya Gökalp'in Meşihat-ı İslâmiye'de öngördüğü ve hükümetçe de uygulamaya konulan ıslahatlar ele alınacak ve değerlendirilektir.

II- ZIYA GÖKALP'İN ŞEYHÜLİSLAMLIK TASARISI

Ziya Gökalp'in dini sahada ıslahat, bir başka deyimle laiklik konusundaki görüşlerinin tamamını incelemek bu çalışma alanının dışındadır. Ancak, dini kurumlarla ilgili görüşlerine açıklık getireceği düşünesiyle bazı noktalara değinmek istiyoruz.³⁷ Gökalp, genelde İslam, özelde Şeyhülislamlık kurumunu ele alırken "Allah'a, Rasulüne ve aranızdaki ulu'l-emre (otoriteye) itaat ediniz" (Kur'an, IV, 59) ayetini esas destek olarak alır. "Devlet" adlı şiirinde bunu şöyle ifade eder:³⁸

36. J. H. Kramers, "Shaikh al-Islam", *Shorter Encyclopedia of Islam*, ed. H.A.R. Gibb, J.H. Kramers, Leiden, 1961, s. 521'den naklen.

37. Ziya Gökalp'in dini görüşleri için bkz. Ureil Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, London, 1950, s.82-103; (Türkçe tercümesi *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, trc. Kadir Günay, Ank. 1979, s.97-120); Orhan Türkdoğan, *Milli Kültür-Modernleşme ve İslâm*, İst. 1983.

38. Ziya Gökalp, *Yeni Hayat Dođu Yol*, haz. M. Cumhuri, V. baskı, Ank. 1976, s.33

"Kur'an diyor: "Eyleyiniz itaat
Hakk'a, son Peygamber'e, devlete..."

...
İbadetle tikadda daima
Kitab ile Sünnet benim rehberim.
Bu işlerde şüphem varsa mutlaka,
Müftülerin fetvasını dinlerim...
Lakin hukuk dinden ayrı bir iştir,
Bırakılmış ulu'l-emre, devlete."

Şeyhülislamlığın hukuki yetkisi kaza'nın devlete devredilmesini savunan Gökalp, ifta yetkisinin ise sadece itikad ve ibadetle ilgili alanlarla sınırlandırılmasını istemektedir. Bu fikrini "Halife ve Müftü" adlı şiirinde³⁹ şöyle ifade etmektedir:

...
Dinin dahi başında müftü var ki bildirir:
Haram ile helali, günah ile sevabı.
O ne şâri, ne hukuk müşaviri değildir.
Ona takva sorulur, mev'izedir cevabı.
Teşri işi tamamen Zıllullah'ın elinde
"Ulu'l-emre itaat" natıktır bu esası
Kanun yapmak-müftüye sormaksızın-elinde
Merci'i: örfle icma', Mebusandır şûrası."

Gökalp'in şiirlerinde formüleştirdiği dini kurumlar hakkındaki bu fikirlerinin muhakkak ki bir açıklaması vardı. Bunları, topluca, İslâm Mecmuası'nda yayınladığı makalelerinde bulabiliyoruz.⁴⁰ Ziya Gökalp, sonunda laikleşmeye giden projesinde, dini işleri, vicdan alanına mahsus "diyanî işler" ve teşri (yasama) alanına giren "kazaî işler" olarak ayırır.

39. İbid, s.28.

40. Bu makaleler "Diyamet ve Kaza" İslâm Mecmuası, sayı 35, İst. 1391 (1915) "İttihat ve Terakki Kongresi" adıyla üç makale halinde aynı mecmuanın 48, 49 ve 50. sayılarında 1332 (1916) yayınlanmıştır. Söz konusu makalelerin muhteviyatı İttihat ve Terakki Partisi'nin 1916 yılındaki kongresine rapor olarak sunulmuş ve kongrede dağıtılmıştır. (Bkz. Niyazi Berkes, *Türk Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp*, Colombia Üni. Press, New York, 1959, s.319, dipnot. 6) Aynı makale iktibaslar için bkz. K. Nami Duru, *Ziya Gökalp*, M.E.B. yay. İst. 1949, s.60-69, 95-97; Makalelerin son iktibasları için bkz. Ziya Gökalp, *Makaleler VIII*, Ferit Rağıp Tuncer, Kültür Bak. Yay. s. 46-49, 60-71; Mete Tuncay, *Cihat ve Tehcir*, İst. 1991, s.56-120.

Bunlardan birincisinden Şeyhülislamlik veya Diyanet Nezareti, ikincisinden ise Adliye Nezareti sorumlu olacaktır. Bu ayırımda diyanet işleri müftülere veya daha genel ifade ile din adamlarına, kazâî işler ise huku-kuçlara bırakılacaktır.

Gökalp, bu önerisini desteklemek için siyasi ve dini gerekçeler bulur ve bunları tartışır.

1. Siyasi Gerekçeler

Ziya Gökalp'in gayesi "*İslâmiyet ile medeniyet-i asriye'yi telif*" et-mektir. Ancak bugüne kadar ülke yönetiminde söz sahibi olan iki parti Avrupa Mutaassıpları (Batıcılar) ve Medrese Mutaassıpları (İslâmcılar) bu telifi yanlış politikaları sebebiyle gerçekleştirememişlerdir. Birinci parti esâsât-ı İslâmiye'nin medeniyet-i hazıra ile itilaf edemeyeceğine kani olarak bütün islâmi esâsâtı atıp maddi-manevi tüm varlığımızla Avrupa medeniyetine girmemizi istemişlerdir. İkinci parti ise esâsât-ı İslâmiyenin medeniyet-i asriye ile itilafının mümkün olmadığını, dolayısıyla bu medeniyetten uzak durarak ananat-ı mevcudiyetimizle iktifa etmemizin gerekliliğini savunmuşlardır."⁴¹

Her iki partinin de bu yaklaşımları ile hali hazırdaki problemleri çöz-medeye başarısız olduklarını vurgulayan Gökalp, İslâmiyetin medeniyet-i asriye ile uyuşabilmesi ve böylece Osmanlı Devleti'nin ve milletinin bu-lundukları sıkıntılı durumdan kurtulup muasır Avrupa devletleri ve mil-letleri sınıfına girmesi gerektiğini söyler. Böyle bir geçişi yapabilecek olan ise İttihat ve Terakki Partisi ve onun dini kurumlar hakkındaki politi-kasıdır. Aslında bu politikayı geliştirip şekillendiren Gökalp'in kendisi-dir. Gökalp'e göre, "*Milletimiz ne mukaddes dininden vazgeçebilir ne de hayat-ı asriye'nin icabat-ı zaruriyesinden tecerrüd edebilir. Müktezayı hikmet bu iki himmetten birini diğerine feda etmek değil, belki onları bir-biriyle telife çalışmaktadır.*"⁴²

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi genelde İslâm, özelde Osmanlı siyasi ve toplumsal yapısı ile Avrupa medeniyetinin telifi çalışmalarının uzun bir geçmişi vardır. Bunlar Tanzimat Öncesi, Tanzimat, Yeni Osmanlılar Dönemi ve Meşrutiyet dönemi olarak özetlenebilir. Bu dönemler içerisinde ise en planlı-programlı olanı ve sonraki gelişmele-ri de etkileyeni, Tanzimat dönemi idi. Fakat 1900'lerin başında hala "telif" başarılmamıştı. Ziya Gökalp bu bağlamda kendi önerisinin doğ-ruluğunu ortaya koymak için Tanzimatçıların hatalarını göstermeye çalışır.

41. Gökalp, İttihat ve Terakki Kongresi. I

42. İbid

Dinin ve dini kurumların modern bir devlette yeri ne olmalıdır? sorusuna cevap verebilmek için devletin ne olduğunu veya bu kavramdan ne anlaşıldığını açıklamak gerekir. Bu soruya cevap olarak "*İslâmi bir devletin aynı zamanda asri bir devlet mahiyetini alabileceğini, yahut tabir-i aharla asri bir devletin aynı zamanda İslâmi bir devlet esâsâtına istinat edebileceğini kabul etmek mecburiyeti vardır*" diyen Gökalp, Tanzimatçıların devlet anlayışını tenkit ederken kendi anlayışını da açıklamış olur. O'na göre *hilafet-i İslâmiye ile devlet-i islâmiye aynı şeydir. Halife devletin siyasi başkanı olup hilafet teşkilatı da devlet teşkilatının kendisidir. Tanzimatçılar, hilafet ile devlet-i İslâmiyeyi ayrı şeyler olarak düşünmekle hataya düşmüşlerdir.*⁴³

Gökalp, burada Halifenin hükümlerlik sıfatı ile Sultanınkinin aynı olduğunu vurgulamaya çalışır. Bu hükmün geçerliliğini ve doğruluğunu desteklemek için de klasik dönem Sünnî İslâm hilafet teorisinin en geniş şekilde ele alınıp formüle edildiği *el-Maverdi*'nin (ö.450/1058) *el-Ahkamu'l-Sultaniye*'sine başvurur. Kitapta, Gökalp'ın anladığına göre, hilafet ve saltanat'ın aynı zatta birleşen aynı sıfatlar olduğu ifade edilmektedir.⁴⁴

Mademki hilafet ve saltanat aynı şahısta birleşiyor. Öyleyse bunların hükümlerlik ve yürütme yetkileri nasıl veya kimler eliyle icra ediliyordu? Gökalp buna da açıklık getirir. Bu yetkiler ötedenberi sadrazamlar tarafından kullanılmıştır. Şeyhülislamın böyle bir yetkileri yoktur ve olmamıştır da. Şeyhülislamlara böle bir sıfat atfetmek hilafet makamını katoliklerin papalık makamına benzetmek olur ki bu da şer'i şerife aykırıdır⁴⁵. Böyle bir izahın Gökalp'e kazandırdığı şu gibi görünüyor: Eğer İslami devlette bir otoritenin olduğu bunun da bir vekil (sadrızam) eliyle icra edildiği ispat edilirse Şeyhülislamın İslâm devlet geleneğinde dünyevi yetkilerinin olmadığı ortaya çıkacaktır.

Gökalp'e göre Tanzimatçılar hilafet ve saltanatı ayrı ayrı telakki ederek her birine ayrı kaza hakkı vermekle büyük hata yapmışlardır. Tanzi-

43. İbid

44. Ancak Gökalp'ın bu konudaki görüşlerinin zaman içerisinde değiştiğini göstermesi açısından 1922-23 yıllarında saltanatın ve hilafetin kaldırılması ile ilgili tartışmalarda serrettiği görüşlerine değinmek yerinde olacaktır kanaatindeyiz. 1915 lerde hilafet ve saltanat sıfatlarının aynı zatta ictimasından yana olan Gökalp, 1922-23'lü yıllarda şunları söyler: "Hilafet ve saltanat aynı zatta içtima ettiği zaman mutlaka bu iki sıfattan birisi diğerini tabiatı altına alır. Hulefa-ı Raşidin devrinde diyanet her şeyden ikdam olduğu için hilafet sıfatı sarıldı, saltanat sıfatı ona tibi idi. Emeviler, Abbasiler, Osmanlılar devrinde ise hilafet makamı maddi kuvvete malik emirlerin kılıcıyla fethedildiği için saltanata tabi olmuştu. Binaenaleyh bu devrelerde hilafet müstakil değildi. Halbuki nefsu'l-emirde hilafetin de saltanatında müstakil olması lazımdı." Ziya Gökalp Bey "Hilafetin İstiklali", *Hilafet ve Milli Hakimiyet*, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatından: 2, Ank. 1339 (1923), s.57.

45. İttihat ve Terakki, aynı yer

matçıların bu projelerine göre saltanatın kaza hakkını sadrazam yürütürken, hilafetinkini de Meşihat-ı İslâmiye üstlenecekti. Bu anlayışın bir ürünü olarak ta 1852 tarihinde kazaskerler ve İstanbul kadısı Bab-ı Meşihat'a bağlandı. Ülkedeki bütün kadılar da kazaskerlere bağlı olduğu için Bab-ı Meşihat kadılarının resmi mercii durumuna geldi. Böylece ifta ile kaza sıfatları tek şahısta, Şeyhülislamda birleşmiş oldu. Bu ise yanlış bir uygulama idi.⁴⁶

Asri bir devlette kaza hakkı tek olmalıydı ve bu da sadrazamca kullanılmalıydı. Her ne kadar Tanzimatçıların icadı olmasa da gayri müslim cemaatlara verilen kaza hakkı da modern devlet anlayışına aykırı idi. Tanzimatçıları bunu meşru ve makul göyerek hataya düşmüşlerdi.⁴⁷ Bab-ı Fetva dahil cemaatlara kaza hakkı verilmesi Osmanlı Devletine iki başlı bir görünüm veriyordu. Asri devlet esasına uymayan bu uygulamanın sancıklarından birisi de Gökalp'e göre şu idi: *"O halde İslâmi devlet ötedenberi bazı Avrupa ulemasının iddia ettiği vechile hiç bir zaman asri bir devlet mahiyetini alamayacak, binaenaleyh ve dahilen ne de haricen müstakil olamayacaktı."*⁴⁸

Anlaşıldığı kadarıyla Gökalp'in burada endişesi şu idi Bir yandan içeride Şeyhülislamlık kaza yetkisini kullanarak devlet içinde devlet olurlarken, dışarıdan da Avrupa bu uygulamalardan rahatsız olarak Osmanlı Devletine baskı yapacaklardı. Eğer Şeyhülislam kaza yetkisini kullanmaya devam ederse Avrupalılar ticari faaliyetleri ve Osmanlı topraklarında yaşayan gayri müslimler içinde daha önce Osmanlılardan aldıkları kapitülasyonların devamını isteyeceklerdi. Dahası, Osmanlının İslâm hukukunu gayri müslimlere ve Avrupalılara uygulamaya hakkı yoktu. Burada Gökalp'in hukukun laikleştirilmesi hakkındaki düşüncelerini de hatırlamak gerekir. O, eğer kazayı Şeyhülislamlıktan kurtarabilirse ve örfe dayalı bir "içtimai hukuk"⁴⁹ kurabilirse, zaten hukuk İslâmdan belli ölçüde soyutlanmış olacak ve dolayısıyla da Avrupalıları rahatsız edecek durum ortadan kalkacaktı.

Özetlersek, Gökalp Meşihat-ı İslâmiye'nin ıslahı için siyasal gerekçeleri bulmuştu. Artık asri bir devlet olma yolunda olan Osmanlı Devleti'nde kaza hakkı taaddüd edemezdi. Siyasi teori açısından, İslâm devletlerinde yönetimi elinde tutan halife sultanlar için de durum aynı idi. Halifenin ayrı, sultanın ayrı hakk'ı kazası yoktu. İslâm devletinde kaza hakkı tekti ve sadrazamlar ve kadılar yoluyla icra edilirdi. Şeyhülislamın böyle bir hakkı yoktu.

46. İbid, Kaza teşkilatının Meşihata bağlanması husu için bkz; Karal, a.g.e. s.139.

47. İttihat ve Terakki

48. İbid

49. Gökalp'in bu konudaki fikirleri için şu makalelerine bkz. "Fıkıh ve İctimaiyat", *İslâm Mecmuası*, sayı 2, 1329; "İctimai Usul-i Fıkıh", *İslâm Mecmuası*, sayı 3, 1329; "Hüsn ü Kubuh", *İslâm Mecmuası*, sayı 8, 1330; "Örf Nedir?" *İslâm Mecmuası*, sayı 10, 1330.

2. Dini Gerekçeler

Gökalp tasarısının dini gerekçelerini de bulmalıydı. Tamamen dini kavramlardan ve tarihi uygulamalardan hareketle Şeyhülislamlık Makamı'nın faaliyetleri yeniden düzenlenebilir, biraz daha pasif bir statüye kavuşturulabilir miydi? Eğer bu başarılabilirse yani bu kurum siyasi, sosyal ve hukuki faaliyetlerinin bir kısmından alıkonabilir ve tamamen manevi alana kaydırılabilirse devletin asrileşmesi yolundaki en büyük engel kalkacaktı.

Bu hedefe varabilmek için, muhafazakâr kesimlerin de tepkisini önlemek düşüncesiyle olsa gerek, Gökalp "*diyanet*" ve "*kaza*" kavramlarına başvurdu. "*Diyanet ve Kaza*" adlı makalesinde konuyu genişçe ele aldı. Bu tartışmasında o dört kavramı ön plana çıkardı: müftü, kadı, diyanet ve kaza.

a- Din Adamları Sınıfı

Gökalp, önce, İslâm'da bir din adamları sınıfının olduğunu ortaya koydu, sonra da bu sınıfın görevlerini ve teşkilatlanmasını izah etti. O'nun din adamları sınıfının varlığı ile ilgili aklî ve naklî delilleri vardı. "*Taksim-i amal ve ihtisas*"ın modern toplumların en belirgin özelliğini olduğunu söyleyen Gökalp, ihtisaslaşmış kadroların daha başarılı olabileceklerini vurguluyordu. Bu taksim-i amal ve ihtisasın esası İslâm'da da vardı. Nitekim o "*Urefadan birisi*" *İhtilafu ümmeti rahmetün, hadisindeki 'ihtilaf-ı ümmet'in tahsis-i amal ve ihtisasa işaret ettiğini söylemiştir ki çok güzel bir tevcihtir*"⁵⁰

Herkesin din naşirliği yapamayacağını, bunun bir ihtisas işi olduğunu söyleyen Gökalp, İslâmiyette bu işi yapanların teşkilatlandırıldığı müftülük kurumunu gündeme getiriyordu. Bu aklî delilin peşinden Gökalp, bir din adamları sınıfının varlığı için Kur'an'a başvuruyordu:

"Zaten neşr-i diyanet vazifesiyle mükellef bir sınıfın vücudunu bu ayet-i münife ifade buyurmuyor mu? Bütün insanların toptan sefere çıkmaları doğru değildir. Her topluluktan bir grubun toplanıp dini iyice öğrenmeleri ve kavimleri kendilerine döndüklerinde (Allah'ın yasak kıldığı şeylerden) kaçınmaları için onları uyarmaları gerekmez mi?" (Tevbe-9-122)⁵¹.

50. Diyanet ve Kaza.

51. İbid

Bu ayetin nuzul sebebi olarak İbn Kesir'in sıraladığı rivayetlerin önde geleni Tebuk Seferi ile ilgili olanıdır. Bilindiği gibi 630 yılında Bizans üzerine düzenlenmesi plânlanan bu sefere, başlangıçta ekonomik gerekçeler ve başka mazeretlerle çoğu kimse katılmak istemiyordu. Bunun üzerine "Medinelilere ve çevrelerinde bulunan bedevilere savaşta Rasullullah'tan geri durmak, kendilerini O'na tercih etmek yaraşmaz" (Tevbe: 9-20) âyeti inince, her taraftan mücahidler sefere katılmak için akmaya başladı. Neredeyse geride toplum hayatının normal devamını sağlayacak kimse kalmıyordu. Bunun üzerine yukarıda anılan âyet indirilmişti.⁵²

Bu bağlamda, geride kalacak sınıf dini ilimlerde derinleşerek topluma islâmı anlatacaklardı. Bu sınıfın nitelikleri ve görevleri hakkında Gökalp'in düşündükleri ile tarihi uygulamalar farklılık gösteriyordu. O, İslâmiyette kendini dünyevi işlerden tecrid etmiş, sadece diyanî işlerle meşgul bir din adamları sınıfının varlığını ortaya koymaya çalışıyordu. Hilafet makamını Katoliklerin ruhani Papalık makamına benzetmenin ve aynı yetiklerle donatmanın yanlış olacağını ısrarla söyleyen Gökalp, ulemaya sınırlı bir yetki ve faaliyet alanı vererek onları Batıdaki din adamları (clergy) sınıfının statüsüne sokuyordu. Kaldı ki, bu yıllarda hilafet makamının ruhani bir statüde görülmesine karşı çıkan Gökalp, yukarıda değindiğimiz gibi 1922-23 yıllarında halifelerin, islâmın ilk devirlerinde, dünyevi işlerden uzak, tamamen dini işlerle meşgul olan birer manevi başkan olduklarını söylüyordu.⁵³

Müslümanlar, Batı'daki manada İslâm'da bir din adamları sınıfının olmadığını her fırsatta dile getirmişlerdir. Daha önce değindiğimiz makalesinde Küçük Hamdi, özellikle bu konuyu enine-boyuna 1909'da tartışarak bu manada bir sınıfın olmadığını ispatlamaya çalışmıştır. Yine, Osmanlı Devleti'nin son vakanivuslarından *Abdurrahman Şeref Efendi* 1917'de *Sabah Gazetesi*'nde yayınlamaya başladığı "Tarihi Muhasebeler" başlıklı sohbetlerinden "*Tebdil-i Menasib: Meşihat-ı İslâmiye*" adını taşıyan konuşmasında şu açıklamayı yapmak lüzumunu hisseder: "*Malum olduğu üzere bizde tarik-i ilmiye, Fransızların "klerji" tabir ettikleri heyet-i ruhaniye değildir.*"⁵⁴

Bu ve başka âyetlere dayanarak dini ilimlerde ihtisaslaşmış bir ulema sınıfının olması İslâm âlimlerince de söylenmiştir.⁵⁵ Bunun yanında âyetin emr-i bil maruf, nehy-i ani'l-münker görevinin toplumun bir kısmı tarafından yerine getirilmesini emrettiği de söylenebilir. Ayeti, dini

52. İbn-i Kesir, *Tefsiru'l-Kur'an'il-Azim*, Beyrut, 1400/1980, c.II, s.399-401; Tebuk seferi için bkz. Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi*, Ank. ü. İlahiyat Fak. Yay. Ank. 1991, s.181-182.

53. Gökalp, "Hilafetin Vazifeleri", *Hilafet ve Milli Hakimiyet*, Ankara, 1339, s.58-61.

54. Bu sohbetler, "Tarih Muhasebeleri" ismiyle 1342/1923'te İstanbul'da basılmıştır. bkz. s.299.

55. Bkz. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'dan Dili*, İst. 1979, c.IX, s.2646-47.

ilimlerde ihtisaslaşmış bir ulema sınıfının varlığını tecviz için ele aldığımızda, yine Gökalp'in yorumuna uymayan bir durumla karşılaşırız. Zira, herşeyin şeriatle şekillendiği klasik dönemde ulema hayatın her safhasında ve sahasında söz sahibi idi. Sadece diyanet alanına hapsedilen bir ulemanın varlığı için bu âyetin delil getirilmesine son dönemde rastlıyoruz.

Neşr-i diyanetle yükümlü bu sınıf müftüler başta olmak üzere müderrisler, meşayih, imamlar, hatipler, vaizler ve hac delillerinden ibaret olup bir DİYANET NEZARETİ'nin gözetiminde düzenli bir dini teşkilat haline getirilecekti. Gökalp'in bu konudaki görüşlerinin ayrıntılara daha sonra gelinecektir.

2. Diyanet İşleri

Gökalp'in naşiri diyanet diye isimlendirdiği din adamlarının görevi diyanet işleri olacaktır. Şimdi diyanet işlerinin ne olduğunu görmeye çalışalım.

Gökalp fıkhî hükümleri önce ikiye ayırır: ahkam-ı diyaniye ve ahkam-ı kazaiye "*Ahkâm-ı diyaniye: kuvve-i müeyyideye malik olan tekâlif-i diniyedir... Ahkam-ı kazaiye bugünkü ıstılaha göre hukuk namı verilen kaidelerdir.*"⁵⁶ Bu iki ahkâmın ne olduğuna daha da açıklık getirmeye çalışan Gökalp, ahkam-ı diyaniye'nin meail-i ahlakiye ile de ilgili olduğunu, ahkam-ı kazaiyenin ise her devrin icap ettirdiği bir takım musamahat-ı diniye olduğunu söyler.⁵⁷

İslamda ahkâmın bu şekilde ikiye ayrılmasına nakli delil olarak Gökalp'in ileri sürdüğü delil şu hadis-i şeriftir:

بعثت بالحنيفية السموة 58

Ona göre Hz. Peygamber, heniflikle ahkam-ı diyaniyeyi, semihlikle de musamahat-ı kazaiyeyi murad buyurmuşlardır. Hanifler müftünün beyan ettiği ahkam-ı diyaniye dairesinde hareket edenler, musamahacılar ise kâdının musaadat-ı zimmiyesinden istifade edenlerdir.⁵⁹

Gökalp'in söz konusu hadis-i şerife böylesine bir mana vermesi tamamen kendisine has bir yorumdur. Zira hanif kelimesinin manası mefhum olarak *eğriliği bırakıp doğrusuna giden* demektir. Örfte ise Hz. İbrahim gibi batıl mabudlardan kaçınıp yalnız Allah'a yönelen muvahhid

56. İttihat ve Terakki I

57. İttihat ve Terakki, II

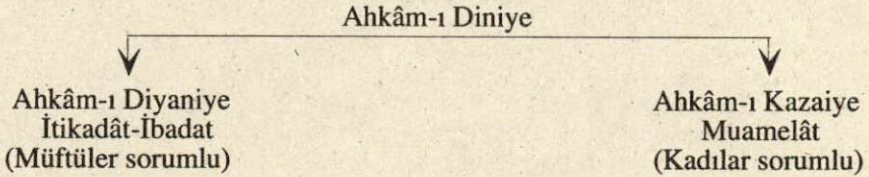
58. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.V, 266; VI, 116, 232; Suyuti, *el-Camiu's-Sagir*, Kahire 1954 c.I, 126.

59. İttihat ve Terakki II

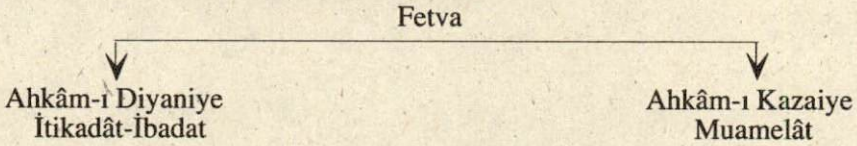
demektir.⁶⁰ el-hanîfetü's-semha ise hak din, islam dini anlamlarında kullanılmıştır.⁶¹

Gökalp'ın bu tasnifini bir şema ile gösterirsek

Birinci basamakta dini hükümleri ikiye ayıran Gökalp, ikinci basamakta diyanî hükümleri müftülere, dolayısıyla da fetva makamına atfederek fetvanın sınırlarını da daraltıyordu.

Bu arada, o yıllarda İslâmcılar sınıfında yer alan, *İsmail Hakkı (İzmirli)* bu tartışmalara katılır.⁶² Diyanet ve kaza kavramlarının tarifinde çok küçük farklılıklarla Ziya Gökalp'e katılan İzmirli, fetva ve müftünün alanı hakkında farklı görüşler ortaya koyar: "Ahkâm-ı diyanîye: ibadat, ahkâm-ı kazaiye: muamelat", diyen İzmirli "her iki ahkâm taht-ı fetvaya dahildir" der.⁶³ Bunu da şöyle şemalandırabiliriz:

Bu iki görüşte ayrı olan nokta fetva makamı olan müftünün (Şeyhülislamlığın) ahkâm-ı kazaiyeye'den de sorumlu olduğudur. Gökalp müftülerin ahkâm-ı kazaya müdahale hakkı olmadığını savunur.

İfta (Diyanet) İle Kaza'nın Farklılığı:

Gökalp ifta ile kazanın aynı şahısta ve kurumda birleştirilemeyeceğini savunur. Bu savunmanın amacı kaza'yı Şeyhülislamın elinden kurtarmaktır. O bu savunmasında da dini-tarihi ve siyasi delillere başvurur.

60. Ragıb el-İsfehani, *el-Müfredat*, İst. 1986 (ofset) s.19; Yazır, a.g.e., c.VI, s.3821; John Penrice, *Dictionary and Glossary of the Kor'an*, London, 1976, s.39.

61. Hans Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, III. baskı, London, 1980, s.210.

62. İzmirli, "Diyanet ve Kaza" *Sebilurreşad*, c.XV, sayı:373 (1334/1918) adıyla bir makale yazdı. Daha sonra bu konuda yazdığı bütün makalelerini *Kitabu'l-İfta ve Kaza* (İstanbul, 1336-1338) adı altında bir kitapta topladı.

63. "Diyanet ve Kaza", s.159.

1- Dini-Tarihi Deliller:

"Diyamet ve Kaza" adlı makalesinde Gökalp şöyle der: "Asrında ümmetin müftüsü olan İmam-ı Azam hazretleri, bu iki makamın birleşmesi caiz olmadığı için kâdı'l-kudat vazifesini kabulden musirren istinkaf etti. Bu uğurda hayatını bile verdi." Aynı örneğe Zenbilli Ali Efendi'nin müftülük makamından kazaskerlik ve kadı'l-kudatlık makamlarına geçmeyi reddetmesini ilave eder.⁶⁴

Gökalp'ın bu konudaki diğer bir endişesi de şudur: İfta ile kazayı aynı makamda birleştirdiğimizde kazaen tecviz edilen faiz almak, zaman aşımından dolayı dava hakkının düşmesi gibi durumlar sanki diyameten de caiz imiş durumuna düşer veya halk böyle bir düşünceye kapılabilir⁶⁵.

Tekrar İmam Azam örneğine dönersek, onun kadılık görevini kabul etmemesi ile ilgili rivayetler onunla ilgili menâkıb kitaplarında yer alır. Bunlara göre İmam'a biri Emeviler diğeri Abbasiler zamanında olmak üzere iki defa kadılık teklif edilmiştir. Emevi halifesi II. Mervan (127/744) tarafından yapılan teklife İmam Azam'ın cevabı şu olmuştur:

*"Eğer bana mescidin kapılarını saymayı emretse bunu bile yapmam. Kaldı ki, boynunu vurmak istediği bir adamın fermanını getirecek, ben de onu mühürleyeceğim Müslümünü böyle bir muameleye rıza gösteremeyeceğim gibi, özellikle böyle haksız bir muameleyi de şirkten sonraki en büyük günahlardan sayarım."*⁶⁶

Abbasi halifesi Mansur (136/754)'un teklifine cevabı ise: "Allah'tan kork. Ben kendime güvenemiyorum. Kadılık emanetini de Allah'tan korkan birisine ver, ben buna layık değilim." şeklinde olur.⁶⁷

2. Siyasi ve İctimai Deliller:

Gökalp'e göre: "Bir işin diyani ciheti mukaddes olduğu için oraya idare-i maslahat, itilafkârlık, hilecilik gibi dünyevi tedbirler giremez. Bir işin kazaî ciheti ise iktisadi, sıhhî, fenni bir çok dünyevi icabata tabi olmak mecburiyetindedir."⁶⁸ Dolayısıyla, ifta ile kaza aynı makamda birleştirilirse yukarıda sıralanan zıt özellikler ve tabiatlar da birleşmiş olacak, sonuçta diyane hükümler bu ihtilattan zarar görecektir.

Gökalp, toplumun dini hayatında gördüğü hata ve zaafı da bu noktada bulur:

64. "İttihat ve Terakki I".

65. "Diyamet ve Kaza"; "İttihat ve Terakki II".

66. İbn Hacer el-Haysemi, *Menâkıb-ı İmâm Azam*, trc. A. Karadut, Ank. 1978, s.169-170; M. Ebu Zehra, *Ebu Hanife*, trc. O. Keskiöglü, Ankara 1962, s.33-35.

67. el-Haysemi, a.g.e., s.172.

68. "Diyamet ve Kaza"

*"Bizim mubâlât-ı diniye hususunda sair milletlerden geri kalmamızın sebebi şudur ki; diyanetimizin esasları son derece âli olduğu halde kazamızdaki kaideler ve usuller gayet nakısalıdır. Kaza ile diyanet birbirine karıştırıldığı içindir ki kaza işlerinden müşteki olan kimse-ler dine karşı da mubâlâtsiz oluyorlar. Diyanet ile kaza birbirine karıştığı zaman ikisi de birbirine muzır olur."*⁶⁹

Burada şunu söylemek mümkündür. Ziya Gökalp'ın dini hayatın gelişip canlanmasının en baş sebeplerinden biri olarak gösterdiği bu izah belki zamanında bir ümit olarak haklı görülebilirdi. Fakat diyanet ve kaza birbirinden ayrılmasına rağmen dini hayattaki tereddidi hızla devam etmiştir.

Diyanet işleri ile kazaî işlerin bir makamda toplanmasının bir başka mahzuru da Gökalp'e göre şudur: *"Sade halk, Meşihat-ı İslâmiyeye bağlı olan kadıların dünyevi cezalar verdiklerini görünce uhrevi cezaları unuttuyorlar. Çünkü, Şeyhülislamlık kazaî hükümlerin de tasdikçisi olunca şeriatin yalnız ahkam-ı kazadan ibaret olduğu sanılıyor."*⁷⁰ Bu izaha göre eğer Şeyhülislamlık makamı kazaî işleri bırakır da sadece diyani işlerle meşgul olursa halk uhrevi müeyyidelerin önemini kavrayacak ve böylece hem dinine daha iyi sarılacak hem de bir yanlış anlayışı bırakacaktır.

İfta ile kazanın Bab-ı Fetva'da ictimai meşrutiyet yönetimi ve şeriat açısından da sakıncalı bulunuyordu. Ziya Gökalp'e göre yukarıda da değindiğimiz gibi, bazan Şeyhülislamlık herhangi bir meselede tercih ettiği bir fetvayı doğrudan halifenin imzasına sunuyor, onun olurundan sonra ise bu kanunlaşıyor ve mahkemelerde hüküm dayanağı oluyordu. Bu bir anlamda meclisin üstünde teşri gücü demekti. Halbuki ülkede bir Meclis-i Mebusan vardı ve kanunlar ancak bu meclisin onayından geçerse geçerlilik kazanabilirdi. Şeriat bakımından sakıncasına gelince, şeriatla velayet-i ifta halifede değil, dini naslardadır. Nasların tefsir ve tebliğini ise müftüler yapar.⁷¹

İfta ile kazanın aynı makamda birleştirilmesinin diğer mahzurları da Gökalp'e göre şunlardır: Herşeyden önce hukuki bütün davaları çözecek kadar tedvin edilmiş bir hukuk külliyatı yoktur. Mecelle ise hepsini karşılayamamaktadır. Bu sıkıntının giderilmesi için bazı meselelerin hükmü fetvahaneden sorulmakta ve oradan çıkan fetva da tatbik edilmektedir. Halbuki, bu bir teşri işidir ve fetvahanenin görevi ve yetkisi dahilinde değildir. Bu mahzurlara ilaveten, ülkede bulunan iki çeşit mahkeme, şer'i mahkemeler ve nizamiye mahkemeleri ayrı ayrı kurumlara bağlı olduğundan, bazan aynı mesele hakkında birbiriyle çelişen ilamlar vererek icra hükümetini de zor duruma sokmaktadırlar.⁷² Eğer kaza yetkisi Şeyhülis-

69. ibid

70. "İttihat ve Terakki II"

71. İbid

72. İbid

lamlıktan alınarak şer'i mahkemeler de Nizamiye mahkemelerinin bağlı olduğu Adliye Nezareti'ne bağlanırsa, bu müşkül durumdan da kurtulmuş olacaktır.

Gökalp'in kanaatına göre, kazaî işlerden arınmış bir Şeyhülislamlık Zenbilli Ali Efendi'nin deyimiyile, "*emr-i ahiretimizi muhafazaya*" hakkıyla çalışabilecek ve ümmet-i islâmiyeye gerekli olan dini terbiyeyi verebilecektir.⁷³

Ancak Osmanlı Devleti'nde ifta ile kazanın birleştiği olmuştur. Zaman zaman Osmanlılarda müftülük ve kadılık görevi aynı şahısta tevdi edilmiştir. Sözelimi Molla Hüsrev 1472 tarihine kadar İstanbul Müftülüğü ve kadılığını beraberce üstlenmiştir. Yine Alaeddin-i Arabî bu görevleri beraberce yürütmüştür.⁷⁴ Uzunçarşılı'nın izahatına göre ise Zenbilli Ali Efendi, zamanından sonra ifta ile kadılık ayrı ayrı hizmet birimleri haline gelmiştir.⁷⁵

İsmail Hakkı, ifta ile kazanın aynı zatta ve makamda birleşebileceğini ve bunun dini ve tarihi bakımdan uygunluğunu ispatlamak için şu izahı yapar:

"Zat-ı Akdes Risaletpenahiye'de vazife-i ifta ve vazife-i kazanın ikisi de ictima etmiştir. Peygamberimiz (S.A.S.) hem istifa edenlere fetva verir, hem iki hasıma bir husus hakkında müracaat ederlerse, onların beyinlerindeki husumeti fasil eder idi. Hem müftü, hem kadı idi.

بَسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

nazm-ı velili Surur-u Enbiya Efendimiz Hazretlerinin fetva verdiği,

وَأَنَا حَكَمٌ بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ

nazm-ı celili de kaza ettiğini pek sarih bir surette beyan ediyor."⁷⁶

Bundan sonra İ. Hakkı, tezini desteklemek için Peygamber (S.A.S.) ve sahabenin uygulamalarından örnekler verir.

Ona göre, seleften bazılarının kaza görevi almaktan kaçınmalarının sebebi bu görevde "hatır"ın daha çok olduğundandır. İmam Azam da bu sebeple kaza görevinden uzak durmuştur. Hulefa-ı Raşidin bizzat kaza ile fetvayı birleştirdikleri gibi h. III. asırda da kaza ile ifta birleştirilmiştir. Sözelimi, Kadı Şureyh, Talha b. İlyas, Abdullah b. Utbe b. Mesud, İbn

73. Gökalp'in burada atf yaptığı olay şudur: Yavuz Sultan Selim, Hazine'de çalışan 150 kişinin idamını ister, Bu karara Zenbilli karşı çıkar. Bu itiraza çok kızan Selim, ona saltanat işlerine karışmamasını, müftünün buna yetkisi olmadığını söyler. Bunun üzerine Zenbilli, saltanat işlerine karışmadığını sadece Padişahın ahiretini korumaya çalıştığını belirtir. Bkz. Taşköprüzade, *eş-Şakaiku'n-Numaniye fi Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniye*, tahkik, A.S.Furat, İst. Uni. Edebiyat Fak. Yay. İst. 1985, s. 288-89; *İlmiye Salnamesi*, İst. 1915, s.310-13.

74. Erarslan, a.g.e., s.35.

75. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.176.

76. İ. Hakkı, a.g.e. s.8.

Ebi Leyla ve Ebu Yusuf bu iki görevi cem etmişlerdir. İzmirli, bu konudaki kanaatını şu sözlerle ifade eder:

*“Aynı zatta ifta ile kazanın ictimasına en büyük şahid Tarih-i İslâm’dır. Tarih-i Fıkıh’tır. Hulasa aynı zatta ifta ile kazanın ictimai hakkın ve fiilen sebittir. Hem caizdir, hem vakidir. Hilafını iddia etmek asla ve kat’a doğru değildir.”*⁷⁷

İzmirli'nin bir başka itirazı da şudur: Ona göre kaza teşkilatının, zamanın sultanının inha edeceği biri tarafından devamlı murakabe edilmesi gerekir. Bu hükmünü tarihten uygulamalarla destekleyen İzmirli, şimdi de bu murakabenin Makam-ı Meşihat tarafından yapılması gerektiğini söyler. Zira ilmiyle şer’i hakimleri gözetim ve denetim altında bulundurarak tehlikelerden koruyabilecek olan zat, Şeyhülislam ve Muftı'l-Enam'dır. Ordu kumandanını Harbiye Nazırından, Donanma kumandanını Bahriye Nazırından başkası murakabe edemeyeceği gibi, kadıyı da ancak “kada-ı ekberi tevelli eden Müfti'l-enam murakabe eder!”⁷⁸

Bütün bu tartışmalara yol açan şer’i mahkemelerin Meşihat-ı İslâmiye'den ayrılması yolundaki gelişmelere İzmirli'nin endişe ile bakar. Ona göre, şer’i mahkemelerin Şeyhülislamlıktan koparılması bu mahkemelerin ilgası için ilk basamaktır.⁷⁹

Ziya Gökalp, Şeyhülislamlık teşkilatı ile ilgili bu mülâhazalarını bir rapor haline getirerek 1916 yılı İttihat ve Terakki Kongresi'ne verdi. Bu rapora göre umur-u diyanet için ayrı umur-u kaza için ayrı nezaretler olacaktı. Kaza ile ilgili işler, başta Meclis-i Tetkikat-ı Şer’iye ve Kazaskerlik teşkilatları olmak üzere bütün şer’i mahkemeler Adliye Nezareti'ne bağlanacaktı. Bunun yanında bütün diyanetle ilgili işler de Meşihat Makamı'na tevdi edilecekti.⁸⁰

Esas görevi “*umur-u diyanet, itikad, ibadet, ahlak-olan Meşihat-ı İslâmiye*”, ibadet yerleri olan camilerin yönetiminden sorumlu olacaktı. İtikad ve ibadetin öğrenilmesi için lazım olan ilim ve hal bilgisi medreselerden ve zaviyelerden elde edilebileceğinden bu kurumlar *Meşihat'a* bağlı olmalıydı. Evkaf Nezareti ise o güne kadar olduğu gibi bu iki kurumun mali ihtiyaçlarını karşılamalıydı. Gökalp, Meşihat-ı İslâmiye için şunları da danışma kurulları olarak düşünüyordu⁸¹:

1- Meclis-i Fetva: Fıkıh akademisi olarak,

2- Meclis-i Meşayih: Tasavvuf akademisi olarak,

77. ibid, s.13.

78. İbid, s. 28.

79. İbid, önsöz.

80. “İttihat ve Terakki II”

81. “İttihat ve Terakki III”

3- Meclis-i Müttekellimin: Kelâm akademisi olarak,

4- Daru'l-Hikmeti'l-İslâmiye

Şimdiye kadar verilen dini eğitim ve öğretimin yetersiz kaldığını belirten Gökâlp ilahiyatta akla, ictimaiyatta örfe dayanan İslâmiyetin müsbet ilimlerle çatışmaya girmemesi gerektiğini vurgulayarak Meşihat'a lazım olan din adamlarının-imam, vaiz, hatip, müezzin, vs.- mekteplerde ve medreselerde ortak yetiştirilebileceğine inanıyordu. Yine, Meşihat, tarikatları aslî gayelerine uygun birer sosyal kurum haline getirip, tekkeleri hakiki birer eğitim yuvası yapabildi.⁸²

Gökâlp, 1922 lerde bu teşkilatla ilgili fikirlerine daha da berraklık ve açıklık getirir. Ümmet Teşkilatı adını verdiği bu öneriye göre:

*"Ümmet Teşkilatında esas "mescid-i hayy" yani "mahalle mescidi" dir. Mahalle mescidleri "cami"lere, camiler de şehrin "cami-i kebir"ine merbut olmalıdır. Her cami-i kebirin başında bir "müftü" bulunmalıdır. Her devletin müftüleri pay-ı taht müftüsüne, yani Şeyhülislama merbut bulunmalıdır. Medreseler ve tekeler de tereceleri itibarıyla bu teşkilata raptedilmelidir."*⁸³

Hatırlanacağı gibi, bu yıllarda hilafeti tamamen diyanet işlerine mühnasır kılarak saltanattan ayıran Gökâlp, yeni sunduğu "Diyanet Teşkilatı"nın başına halifeyi oturtur. Meşihat teşkilatı, her kaza için "müftülük ve her nahiyeye için bir "cami teşkilatı" düşünen Gökâlp, artık neredeyse tamamen bir ruhani teşkilat sunmaktadır.

Gökâlp'ın Ağustos 1916 da toplanan İttihat ve Terakki Kongresi'ne verdiği rapor sonunda kongrede şu kararlar alındı:⁸⁴

"1- Meşihat-ı İslâmiye Teşkilatının neşr-i diyanete ve ilay-ı islâmiyete bi tamamihâ hadim olacak surette tevsi ve istikmaline ve medarisin bu maksat dahilinde ıslahına dair kanunname tanzimi teklif olunacaktır.

2- Meşihat-ı İslâmiye'nin vezaif-i diniyesine muktezi olup, doğrudan doğruya idaresini deruhte edeceği medaris müessesatının Evkaf Nezareti tarafından Meşihat-ı İslâmiye'ye itası ve muessesat-ı diniyede mustahdem memurların Meşihat-ı Müşarünileyhce nasp ve azledilmesi zımında kanunnameler tanzimi teklif olunacaktır.

3- Kuvve-i kazaiye, mühnasıran Adliye Nezareti'ne mevduudur. Bina-naleyh, bilcümle teşkilat-ı kazaiye'nin Adliye Nezareti'ne rapt ve ilhaki için kanunnameler tanzimi teklif olunacaktır."

82. İbid.

83. Gökâlp, "Hilafetin İstiklali", s. 57.

84. T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, II. Baskı. İst. 1988, c.I, s.118.

Alınan bu kararlar kanun haline getirilerek yürürlüğe kondu.⁸⁵ Öyle anlaşılıyor ki, bu konuda gösterilen muhalefete karşı İttihat ve Terakki yöntemi oldukça sert davrandı. İzmirli bu durumdan şöyle yakınır: “kaleme kalemle mukabele lazım iken bu cihet unutuldu. Terakkiyat-ı medeniyenin temeli gösterdikleri, o metfun oldukları hürriyeti beyan ve esfaki izlerden men olundu. Az kaldı ki muharriri de naşiri de cezaya çarptıracaklardı.”⁸⁶

Meşihat-ı İslâmiye’ye yapılan bu değişikliklerin pek çok kimseyi memnun etmediği açıktı. İttihat ve Terakki hükümeti I. Dünya Savaşını kaybedip de iktidardan düşünce, yeni hükümet Meşihat’ı eski haline getirdi. Bu değişiklikten sonra göreve gelen şeyhülislamıardan Haydarzade İbrahim Efendi ve Mustafa Sabri Efendi bu hususta çalıştılar. Nihayet, Durrizade Abdullah Efendi zamanında karar geri alınarak şer’i mahkemeler Meşihat-ı İslâmiye’ye bağlandı.⁸⁷

SONUÇ

Klasik dönemde Osmanlı Devleti’nde ulemanın en başta gelen görevleri, “devamı devlet için dua” etmenin ötesinde, siyasi tasarrufları meşrulaştırmak ve toplum tabakalarını bu siyaset çevresinde toplayacak ideolojileri halka benimsetmektir. Fakat II. Meşrutiyet’ten sonra artık buna ihtiyaç kalmıyordu. Zira, her ne kadar Osmanlı Devleti resmen devlet-i islamiye ise de, siyasi otoriteler ciddi bir programla Batı’ya yönelmişlerdi. Yeni bir medeniyet çevresine girilecek ve yeni bir toplum oluşturulacaktı. Bu medeniyette toplumun temelleri tartışmasız Batı’nın değerleri ve uygulamaları olacaktı. Öyleyse, ulemadan meşruiyet için fetva ve destek beklemek, hem lüzumsuz hem de kendi kendini inkâr anlamına gelirdi. Çünkü yeni medeniyetin meşruiyet kaynakları farklı idi. Ve bu hizmeti verecek münevverler de XIX. yüzyılın başlarından beri yetiştirilmişti. Öyle ise, kendilerine ayak bağı olan eski medeniyetin meşruiyet vasıtalarına, başka bir deyişle ulemaya ihtiyaç azalmıştı.

Asrî (Avrupaî) bir devlet düzeninde dinin ve ulemanın yeri tamamen manevi dünya olmalıydı. Ne onlar devleti yöneten laiklerin işine karışacaklar, ne de laikler onlara danışacak ve karışacaktı. Ulema sadece devam-ı devlet için dua edecekti.

85. Bu kanunlar için bkz. *Düstur*, II. Tertip, c.IX, s.270-71; 692-94; 745-753 ayrıca bkz. Emir Erişgil, *Bir Fikir Adamının Romani*, (Ziya Gökalp), İst. 1951, s.200-2

86. İzmirli, a.g.e. önsöz

87. İbid.

Bu gelişmenin ikinci bir önemli yanı da şu idi: Ziya Gökalp'ın İttihat ve Terakki Fırkası tarafından uygulanan bu tasarısı, Cumhuriyet döneminde bazı küçük farklarla din ve devlet işlerinin düzenlenmesinde esas alındı. Öyle ki, Cumhuriyet döneminde kurulan dini kurumun adına, Gökalp'ın "Diyamet Nezareti" yerine "Diyamet Riyaseti" dendi. Böylece Anadolu Türklüğünün tarihinde laiklik, Ziya Gökalp'ın ileri sürdüğü delillere göre, dini geçerliliğini de kazanarak kurumsallaşmış oldu.